

УДК 316.74:001

ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ МЕШКАНЦІВ ХАРКОВА: ПРАКТИКИ, ЗНАННЯ, ПОРЯДКИ

Голіков Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна, e-mail: a.s.golikov@gmail.com; ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

Golikov Alexander – PhD in Sociology, Associate Professor, Sociology Department of V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: a.s.golikov@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

The article analyzes the political values of the residents of Kharkiv. On the basis of «synthetic» theories' methodology (primarily P. Bourdieu), as well as the researches of major theorists and empiricists in the field of political culture (Deutsch, Almond, Verba, Inglehart), the author explores the connection of political values with practices and structures of knowledge about politics (such such as expectations, awareness, preferences, etc.). Based on the results of an empirical study conducted in December 2017 by a team of Sociology Department of the V.N. Karazin Kharkiv National University, author describes the differentiation of political values among Kharkiv citizens. Contradictions and collisions within the structures of political values are demonstrated, various groups of Kharkiv citizens are distinguished depending on political values. A final platoon that political identities, knowledge and practices constitute a single complex internally connected by complex relationships is being formulated.

Keywords: political values, political identities, political practices, Kharkov, knowledge, World Value Survey.

У статті здійснюється аналіз політичних цінностей жителів Харкова. На базі методології «синтетичних» теорій (насамперед П. Бурдьє), а також напрацювань відомих теоретиків і емпіриків в області політичної культури (Дейч, Алмонд, Верба, Інглхарт) автор досліджує зв'язок політичних цінностей з практиками і структурами знання про політику (такими, як очікування, інформованість, переваги тощо). Грунтуючись на результатах емпіричного дослідження, проведеного в грудні 2017 року колективом кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, описуються диференціації політичних цінностей серед харків'ян. Демонструються протиріччя і колізії всередині структур політичних цінностей, виділяються різні групи харків'ян в залежності від політичних цінностей. Формулюється підсумковий висновок про те, що політичні ідентичності, знання і практики є єдиним комплексом, внутрішньо пов'язаний складними відносинами.

Ключові слова: політичні цінності, політичні ідентичності, політичні практики, Харків, знання, World Value Survey.

«Цінність – це значуще, чогось варте; тільки те, що значимо, – цінність. Але що значить «значимо»? Значимо те, що грає важливу роль. <...> Що таке сама по собі цінність? Значимість все-таки не ніщо, вона скоріше є родом і способом, яким цінність, а саме в якості цінності, «є». Отже, цінність є родом буття. Цінність має місце тільки в тому чи іншому ціннісному бутті» (М. Хайдеггер) [1, с. 71].

Сучасна соціологія часто звертається до проблематики політичної культури, в якій виділяються великі проблемні блоки політичних цінностей та політичних ідентичностей. Помітним актом було дослідження Алмонда та Верби, з одного боку, та Інглхарта – з іншого. Однак більшість теоретичних узагальнень, зроблених західними дослідниками, стосуються, по-перше, політично стабільних культур та країн, по-друге, політично спадкоємних процесів, по-третє ж, – суспільств, що не перебувають у радикально та екстремістськи виражених політичних та військових конфліктах. Тоді як в українських соціокультурних умовах жодна з цих трьох кондицій не виконується. При цьому політичні, соціокультурні та соціо економічні зрушення останніх п'яти років на території України, супроводжувані сутнісними демографічними процесами (зокрема міграційними), не отримали належного висвітлення з точки зору ціннісних трансформацій, тоді як незаперечним є самий ціннісний дизайн цих процесів: обираючи міграцію замість осідлості, той чи інший вектор міграції, той чи інший варіант зайнятості, той чи інший варіант родинної кар'єри тощо, людина не тільки вписує себе в (пост?)глобальні контексти (на мегарівні), але й експлікує та аплікує свої ціннісні структури.

Тенденція реіфікації у дослідженні політичної культури часто призводить до того, що соціологи просто забувають, що за політичними ідентичностями, цінностями та практиками стоять певні знаннєві комплекси, які розгортаються людьми в їхніх повсякденних практиках, у виявленнях ідентичностей та у маніфестаціях цінностей. З цієї точки зору, дослідження української політичної культури (в широкому сенсі цього концепту) під кутом зору дослідження знаннєвих комплексів, що фундують політичні практики, інститути, цінності та ідентичності, є актуальною та цікавою постановою питання.

Ця тематика, безумовно, має солідну джерельну базу в області теорії цінностей взагалі і політичних цінностей зокрема (К. Дейч, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Інглхарт), а також в області теорії знання (П. Бурдьє, П. Бергер, Т. Лукман, Г. Гарфінкель, Дж. Остін, Дж. Серль, А. Шюц, К. Мангейм). Однак поєднання цих перспектив досі не було здійснене, тоді як саме чинник знання (як способу освоєння світу) стає все більш значущим у (нео)ліберально конституційованому (пост?)глобальному світі, а особливо на рівні локальних спільнот, що ми і вирішили розглянути на прикладі Харкова.

Отже, *метою* нашого дослідження є виявлення зв'язку політичних цінностей мешканців Харкова з практиками, знаннями та порядками соціального.

Емпіричною основою цієї публікації є результати дослідження «Традиційні, модерні та постмодерні цінності в українському мегаполісі (приклад Харкова)», проведеного у вересні-грудні 2017 року (науковий керівник дослідження – д.с.н., доц. О. О. Мусієздов) із застосуванням індивідуального формалізованого інтерв'ю за місцем проживання (n=800, вибірка репрезентативна за віком, статтю, освітою). Дослідження було проведено за методологією World Values Survey з невеликими модифікаціями.

Теоретичною базою статті є розробки в області соціології знання (зокрема феноменологічної та структурно-конструктивістської її варіації), авторські напрацювання в цій галузі, а також розробки в області політичної культури К. Дейча, Алмонда, Верби, Р. Інглхарта, а також пострадянських дослідників (В. Лапкін, Ф. Семенченко, А. Бикова, Є. Вятр, А. Селезньова, А. Андреєнкова, С. Левшин, А. Коломацький та ін.).

У роботі з символічним і багатозначним підзаголовком «Як люди вирішують власну долю» Карл Дейч зазначає, що саме цінності є центром і джерелом імпульсу для всієї політичної діяльності, вибудовуючи ланцюжок категорій з таких концептів, як ідеології, цінності, політична культура, політична система і власне політика як практика.

При цьому власне політика визначається як встановлення і розподіл цінностей у суспільстві [2, р. 13], в чому К. Дейч є близьким до П. Бурдьє, який, нагадаємо, додав до веберівського визначення держави монополію не тільки на фізичне, але й на символічне насильство [3]. Дейчевські розробки знаходилися в безумовному мейнстрімі розробок 1970х–1980х років: адже саме в ці роки здійснюють свої розробки і публікації класики цієї тематики. Так, у 1973 році М. Рокіч виділив свободу і рівність як дві базові політичні цінності [4, р. 138], а його оппонент–продовжувач Р. Інглхарт розгортає їх до чотирьох «ціннісних індикаторів»: порядок і його збереження; можливість впливати на рішення політиків і уряду; економічна активність держави з регулювання цін; захист свободи слова [5, с. 6].

Однак ще раніше Г. Алмонд і С. Верба констатували, що саме політичні цінності, поряд з почуттями і знаннями, є центральними компонентами детермінації специфічних способів і типів поведінки (безумовно, з урахуванням рамок існуючої політичної системи) [6, р. 247]. Саме з їхньої подачі дослідження політичних цінностей і практик провадиться під омофором концепту політичної культури.

На пострадянському просторі ця проблематика актуалізується в 1990-ті роки, коли з розпадом імплікованої радянською ідеологічною та партійною системою культури відбулося «принципове спрощення низки найважливіших механізмів політичного розвитку, ослаблення потенціалу сформованих (на той момент – О. Г.) інститутів демократії» [7, с. 56]. Як зазначає Ф. Г. Семенченко, «руйнування колишньої ціннісної основи і нестача нових політичних ідеалів зумовлюють сьогоденну ситуацію в українському суспільстві, розколотому на клани, угруповання і невеличкі групи, позбавленому єдиної об'єднуючої платформи» [8, с. 56]. І це тоді, як саме «цінності та ідеали являють собою глибинні шари культури суспільства, органічний результат його історичного розвитку... Механічне їх впровадження неминуче викликатиме реакцію відторгнення» [8, с. 57], оскільки саме цінності та ідеали забезпечують стійку та відтворювану трансляцію знаннєвих структур у політичному просторі.

Саме тому пострадянський простір на шляху до західного варіанту демократії і адаптації до цінностей ринкового суспільства (нео)ліберального кшталту зазнав чимало проблем, відкатів, обмежень, деформацій, ціннісних катастроф і структурних змін. Ті передумови, які соціологи вказують як базові для цього переходу (урбанізованість, індустріалізованість, секулярність, здатність до політичної мобілізації, руйнування традиційних станів [7, с. 58]), зіткнулися з безліччю «підводних каменів».

Так, одним з них є *тенденція до реархаїзації і до клерикалізації*. Іншим – *патерналістські настрої*, тобто уявлення «про державу як породжуючий початок всіх соціальних благ, всіх прав і обов'язків громадян» [7, с. 59]. Третім часто називають так звану «*наздоганяючу модернізацію*»: «"Відкати" і «рецидиви» – результат не тільки надмірних матеріальних нестатків. Вони зумовлені серйозною соціокультурною

невідповідністю поточних процесів тому, що було укорінено і що складало і складає особливість суспільства, на яке «звалилася» лавина змін» [9, с. 75], що утворює розриви між практиками і цінностями, економічною і політичною сферами, інститутами та актами сприйняття. Четвертим є *протистояння колективізму (комунітаризму, в інших інтерпретаціях) і індивідуалізму*. Вже традиційно пострадянська соціологія оцінює першу половину цієї дихотомії негативно, згадуючи «зниження рівня відповідальності», «непричетність окремої людини до рішень», тоді як «індивідуалістична культура передбачає прийняття власної відповідальності за події та їхні наслідки, незважаючи на те, що реальна включеність у процес може бути досить умовною» [10, с. 109]. Нарешті, п'ятим фактором є *поколінський лаг*, що утворився в результаті процесів, які відбувалися протягом 1980-х – початку 2000-х років. Соціально-демографічна структура суспільства стає в ці роки чи не визначальною при конструюванні професійних, освітніх, статусних груп і, відповідно, цінностей, які диференціюють пострадянське суспільство.

Як ми вже вказували вище, фреймовою категорією для ціннісного аналізу є категорія політичної культури. Г. Алмонд зазначає, що кожна політична система включена в особливий зразок, орієнтований на політичні дії. Цей зразок і є політична культура як сукупність індивідуальних позицій та орієнтацій учасників даної системи; як суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичної дії і надає їй значення та змісту [11]. Але таке визначення, хоча і є фреймовим, не дає можливості операціоналізувати політичну культуру. З огляду на це, Є. Вятр та А. Боднар уточнюють, що політична культура є сукупністю а) позицій; б) цінностей; в) способів поведінки, що регламентують стосунки між владою та громадянами. Операціонально її можна виміряти як:

- а) знання про політику, факти, зацікавленість ними;
- б) оцінку політичних явищ з позиції деонтології здійснення влади;
- в) емоційну сторону політичних позицій;
- г) визнані зразки політичної поведінки;
- д) явні і приховані уявлення про різні аспекти життя, а саме:
 - політичні норми;
 - політичні інститути;
 - політичні зразки;
 - способи політичної дії індивідуумів і суспільних груп [12].

Саме тут виникає категорія цінностей, яка займає провідне місце в категоріальному ряду, що використовується для аналізу політичної дії та політичних преференцій громадян, а також для аналізу громадянства як такого. Політичне буття є завжди буттям ціннісним: бути громадянином означає володіти певним набором політичних цінностей. Відгукуватися на альтюсерівську інтерпеляцію [13] означає розпізнавати в ній ті цінності, які є для інтерпелюваного значущими та вагомими.

Класик радянського та пострадянського дослідження цінностей В. Тугаринов визначає цінності як «предмети, явища та їхні властивості, які потрібні членам певного суспільства або класу або окремій особистості як засоби задоволення їхніх потреб та інтересів, а також ідеї і спонукання як норми, цілі або ідеали» [14, с. 261]. В енциклопедичних визначеннях політичні цінності також дефінуються як:

- сукупність ідей та уявлень, а також відповідних соціально-психологічних феноменів (установок, стереотипів, переживань і т.д.);
- політичне цілепокладання (goal-achievement, за Т. Парсонсом), що мертоніанськи тягне за собою вибір засобів і методів діяльності;
- політичні програми як процедурні послідовності практичного застосування знанневих структур (див., зокрема, [15]).

Дослідницьки важливим для визначення цінності є уточнення, яке пропонує М. Рокіч, за яким цінністю є «стійке переконання, що специфічний вид поведінки або кінцева мета існування є соціально кращою, ніж протилежний або зворотний вид поведінки або кінцева мета існування» [4, р. 5]. Інакше кажучи, Рокіч вказує на стійкість цінностей, а також на їхню співвіднесеність одна з одною та з опонуючими цінностями, на наявність цілепокладання, на соціальну вкоріненість цінностей, на їхню відносність та пов'язаність з «значущістю» та «важливістю».

У подальшому ми будемо розглядати політичні цінності перш за все у детермінованості та скорельованості з політичними практиками, політичною участю, політичною дією. В той же час поєднаність цінностей у систему, їхня взаєморельованість та взаємодетермінованість є однією з передумов та гіпотез аналізу ціннісної свідомості політичних агентів.

Зауважимо, що це не тільки наше бачення цінностей. Так, польські політологи М. Карват і В. Мілянський описують структуру політичних цінностей, тісно скорельованих, синхронізованих у практиках, але діахронічно породжуваних одна одну. Зокрема, вони вказують, що потреба в групових зв'язках породжує ціннісні уявлення про цей зв'язок, що зумовлює виникнення уявлень про політичні відносини, відповідні цьому зв'язку [16].

У своєму дослідженні ми також виходимо з того, що політичні уявлення та цінності, які «являють

собою когнітивні компоненти в структурі індивідуальної і масової політичної свідомості» [17, с. 43], є, як пише С. Московічі, формою соціального знання, в якій виділяється три компоненти – «інформація», «установка» і «поле вистави» [18]. Саме тому політичні цінності знаходяться в центрі проблематики дослідження політичної культури.

Ця позиція добре пов'язується з розробками Р. Інглхарта, які саме для дослідження політичних цінностей були широко апробовані в пострадянській соціології [17; 19; 20; 21; 22; 23; 24], хоча і широко дискутуються. Так, відомий критик Інглхарта С. Фланаган стверджує, що існує не одна, а дві ціннісних площини в суспільній свідомості, доповнюючи площину матеріалізму / нематеріалізму ще однією – площиною «авторитаризму / лібертаризму» [25].

Базуючись на результатах досліджень у 43 країнах, Р. Інглхарт у відповідь С. Фланагану нагадує, що, на противагу традиційним цінностям гроно матеріалістичних та постматеріалістичних цінностей є «сильним предиктором демократії», що доведено завдяки кореляційній моделі та індексу демократії/автократії, згідно з яким «держава, що володіє найбільшою підтримкою демократичних принципів і найбільшою відразою до авторитарного правління, матиме тенденцію до встановлення стабільної демократії» [22, с. 154].

Дослідження, здійснене серед мешканців Харкова (листопад-грудень 2017 року), на результати якого ми спираємося у цій статті, підтвердило загальні тенденції, які були зафіксовані в попередніх дослідженнях із застосуванням методики WVS. Як виявилось, так чи інакше цікавляться політикою трохи більше третини респондентів, з них «дуже цікавляться» лише 6,8% опитаних (що, зауважимо, збіглося з показником WVS-2011 для українських міст з населенням понад 0,5 мільйона населення). При цьому загальний показник інтересу до політики залишився приблизно на тому ж рівні.

Зазначимо, що інтерес до політики є достатньо чітко стратифікованим за віком (про це свідчать відповідні коефіцієнти кореляції). Так, «зовсім не цікавиться» політикою майже в 1,5 рази менше пенсіонерів, аніж молоді. Серед останньої, до речі, більше третини не цікавиться політикою зовсім, а ще третина «скоріше не цікавиться», тож ледве більше чверті цікавиться хоч якимось (причому серед тих, хто «дуже цікавиться» політикою, молоді вдвічі менше, аніж у старших вікових групах). Це можна пояснити як поколінським зламом, так і «віковим політичним абсентеїзмом»: молодь соціально та економічно підштовхується до виживання, боротьби за соціальну та статусну позицію, а не до політики або соціальної активності.

При цьому ми спостерігаємо істотно більш високу політизованість україномовних громадян Харкова (див. табл. 1), яка виражена як індексально (причому індекс на 0,3 вище, що в масштабах 4 балів досить помітна різниця – майже 10% від максимуму індексу і 15 % – від базового значення індексу за групою неукраїномовних), так і відсотково (так, «зовсім не цікавиться політикою» майже вдвічі більше респондентів неукраїномовних, ніж україномовних).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на питання: «Наскільки Вас цікавить політика?», в залежності від мови спілкування в родині та етнічної самоідентифікації респондентів (% від тих, хто відповів; індекс, де 1 – мінімальна зацікавленість, 4 – максимальна зацікавленість)

		Мова спілкування		Етнічна самоідентифікація			
		Російська та інші мови в родині	Українська мова в родині	Українці	Росіяни	Інші	В цілому по масиву
1.	Дуже цікавить	6,4	9,8	5,9	10,6	7,5	6,8
2.	Скоріше цікавить	29,2	36,2	27,3	43,0	27,5	30,1
3.	Скоріше не цікавить	32,4	36,8	35,3	21,7	40,0	33,1
4.	Зовсім не цікавить	30,0	17,2	29,5	23,2	25,0	28,2
5.	Не можуть відповісти	2,0	0,0	2,0	1,5	0,0	1,8
	Індекс	2,08	2,386	2,056	2,38	2,175	2,12

Що цікаво, дзеркальну ситуацію ми маємо з національною самоідентифікацією. Виявляється, що серед росіян сумарно не цікавляться та скоріше не цікавляться політикою майже на 20% менше, ніж серед українців, тоді як дуже цікавляться - майже вдвічі більше, а скоріше цікавляться - в 1,7 рази більше. Це свідчить, з одного боку, про етнолінгвістичну специфіку Харкова, з іншого ж – про те, що інтерес до політики не є монофакторним. Втім, в обох випадках ми можемо побачити такий варіант пояснення, як «інтерес дискримінованих»: адже не є секретом, що в повсякденному житті Харкова і зараз ще домінує російська мова, що політизує україномовних, тоді як в публічному дискурсі постійно репродукуються та перевиначаються ідеологеми, міфологеми, дискурсами та категорії, в яких слово «російський» стає все більш стигмованим. Це цілком узгоджується з такими властивостями політичної мови, як прихована аксіологія; переміщення

політичних текстів у сферу неперевірюваності; оперування помилковими смислами або такими, що виходять за рамки критеріїв істини і брехні; зростання агресивності в міру використання ЗМІ; залучення теоретичних (особливо ігрових) моделей для маскуванню цієї агресивності [27, с. 123].

З огляду на це, не дивно, що ключовою проблематикою дослідження політичних цінностей та ідентифікацій виявляється проблематика опору: адже саме «поняття громадянського опору дозволяє емпірично виміряти абсолютне і відносне число громадян, не згодних з цією політичною системою і системою здійснення влади. Вони можуть культивувати мирні і збройні способи боротьби з владою, в залежності від того, які ресурси вона застосовувала протягом певних періодів часу. Громадянське відчуження існує при всіх формах політичного устрою суспільства, оскільки немає держав, які б не використовували ресурси насильства і маніпуляції. Якщо влада за допомогою засобів насильства і маніпуляції контролює публічні дії, відносини, висловлювання і думки індивідів, то настає атомізація суспільства. Колективні дії поза офіційно санкціонованими формами в таких умовах стають неможливими» [27, с. 124]. В інструментарії, який нами використовувався, було запропоновано чотири варіанти форм політичного протесту (підпис петиції, участь у бойкоті, мирні демонстрації і страйки).

Індексально (див. таблицю 2) очевидно, що політизація 2013-2016 років не пройшла даремно і для східного регіону. Індекс 2017 року для Харкова перевершує все побудовані нами три індекси 2011 року (за результатами WVS): за вибіркою в цілому, по Східній Україні, для міст з населенням понад півмільйону населення. Участь у підписі петицій маніфестували в 1,5 рази більше, ніж у 2011 році, тоді як не брали у цьому участі на 11% менше респондентів (відзначимо, що велика перевага показників 2017 року над показниками 2011 року спостерігається і в потенційній дії: кожен п'ятий з опитаних зазначив, що міг би брати участь у підписанні петицій, що свідчить як про політичну активізацію, так і про популяризацію цього способу політичної дії). Результати дослідження засвідчили також зростання декларованої участі у бойкотах. Хоча індексальне зростання невелике, однак як кількість тих, хто брав участь у бойкотах, так і кількість тих, хто мав таку можливість, істотно зросли: у першому випадку – в 1,5-3 рази за різними показниками, у другому – в 1,5-2 рази. Однак при цьому бойкот залишається найменш затребуваною політичною практикою, хоча кількість тих, хто в ній не брав участі, зменшилась з 7/8 респондентів у 2011 році (а по Східній Україні – і 12/13) до 4/5 у 2017.

Істотно більш затребуваною практикою є мирні демонстрації: кожен сьомий брав у них участь, а ще кожен шостий – міг би брати (загальний індекс трохи менше 1,5 за трибальною шкалою).

Що стосується страйків, то він, як і бойкот, не користується популярністю, проте і в цьому випадку спостерігається слабке зростання участі, а також падіння кількості тих, хто за будь-яких умов не брав би участі в них. Тим не менше, страйки залишаються практикою меншини (лише кожен п'ятий респондент заявив, що брав участь або міг би брати).

Нарешті, ще менш затребуваними виявились інші форми протесту. Індекс цих форм протесту не піднімається вище 1,2 за шкалою від 1 до 3, а кількість тих, хто брав участь у них – вище 3% (тобто статистичної похибки).

Таким чином, вимальовується така картина протестної активності як елементу політичної культури харків'ян станом на 2017 рік (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на питання: «Чи брали Ви будь-коли участь у таких заходах, могли б брати участь, але не брали, або за жодних обставин не брали б участі в них?» (за даними досліджень 2011 та 2017 рр.) (індекс, де 1 – нульова інтенсивність, 3 – максимальна інтенсивність участі)

	2017	2011		
		В цілому по масиву	Східна Україна	Міста з населенням понад 0,5 млн
1. Підпис петиції	1,504	1,331	1,2405	1,4077
2. Участь у бойкотах	1,228	1,14	1,0792	1,1521
3. Участь у мирних демонстраціях	1,496	1,407	1,2627	1,4367
4. Участь у страйку	1,176	1,241	1,1298	1,1909
5. Інші форми протесту	1,162	1,187	1,0887	1,1618

Отже, результати нашого дослідження засвідчили, що домінуючими формами політичного протесту залишаються пасивні та анонімні форми (підпис петиції і участь у мирних демонстраціях), тоді як активні форми, що вимагають безпосередньої участі в організації та в здійсненні політичного протесту (бойкот і страйк) залишаються на маргінесі масової активності. Це відбивається і в істотній різниці індексальних показників (відповідно, 0,33 та 0,22). Втім, у порівнянні з 2011 роком, ми спостерігаємо помітне зростання (падіння ми спостерігаємо хіба що в участі в страйках, стагнацію – по «інших формах протесту»): так, статистично значуще зростання спостерігається за показниками підпису петицій, участі у бойкотах та в мирних демонстраціях.

Аналізуючи різні групи респондентів за показниками політичної активності, ми виявили, що:

– активніше підписують петиції, беруть участь у мирних демонстраціях та в страйках, а також в інших формах протесту ті, хто етнічно ідентифікував себе як «росіяни» та «представники інших національностей»;

– україномовні харків'яни куди більш активно, ніж в цілому по масиву, беруть участь в мирних демонстраціях;

– важливою віссю розрізнення протестної активності виявляється стать респондента: так, чоловіки набагато активніше, ніж жінки, беруть участь або заявляють про свою готовність брати участь у різних формах протесту, зокрема вдвічі активніше звертаються до бойкоту та інших форм протесту

Якщо політична активність (готовність, акціональна передиспозиція) створює лише передумову для реалізації політичної культури, її діяльнісне середовище, то політичні пріоритети і політичні уподобання є власне наповненням, знанням змістом політичної культури. І тут показовим є перш за все вибір жителями Харкова того, що є важливим або неважливим у діяльності як держави взагалі, так і уряду, зокрема (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей на питання: «Що Ви вважаєте найважливішим?»

(у % до тих, хто відповів; респондентам пропонувалося зробити два послідовні вибори)

		Перший вибір	Другий вибір
1.	Підтримка порядку в країні	46,9	24,0
2.	Дати людям більше можливості впливати на прийняття урядом рішень	30,1	25,9
3.	Боротьба із зростанням цін	18,4	33,9
4.	Захист свободи слова	4,6	16,3

Аналізуючи дані, представлені в таблиці 3, вкажемо лише на декілька принципових тенденцій та фактів.

Другий вибір демонструє більшу «розпорошеність», ніж перший: про це говорить як розрив між першим і четвертим показником (42,3% проти 17,6%), так і розриви між сусідніми показниками.

«Постматеріалістичні» цінності набирають істотно менше, ніж «матеріалістичні»: так, підтримка порядку в країні сумарно набрала 70,9%, боротьба зі зростанням цін – 52,3%, тоді як можливість впливати на політичні рішення – 56,0%, захист свободи слова – 20,9%. Інакше кажучи, сумарний показник «матеріалістичних» цінностей (123,2%) перевищує такий же показник «постматеріалістичних» цінностей (76,9%) в 1,6 рази.

Показовим є і те, що «боротьба зі зростанням цін», яка посіла лише третє місце в першому виборі, у другому виборі різко виходить на перше (з істотним відривом). Про це свідчить і крос-табуляційний аналіз: так, для тих, хто обрав у першому виборі «підтримку порядку в країні», у другому виборі найбільш значущою є боротьба зі зростанням цін. «Політичні постматеріалісти» також часто у другому виборі допускають обрання «матеріалістичних цінностей», тож «політичний постматеріалізм» в українських умовах є далеко не гомогенним, нестійким, він знаходиться під впливом економічних і структурних факторів.

Цікаво, що саме «другий вибір» дав ілюстративні кореляції з, по-перше, віковим розмежуванням, а по-друге – з оцінкою здоров'я: так, у молодшій віковій групі багато хто прагне у другому виборі до захисту свободи слова і до впливу на рішення уряду (сумарно понад 50%). У групі респондентів середнього віку основний перерозподіл думок порівняно з молоддю відбувається без зменшення прибічників «захисту свободи слова» і «підтримки порядку в країні»: на 5% більше представників цієї вікової групи бажають боротьби з ростом цін, ніж в середньому по масиву, і менше, ніж за вибіркою, віддають перевагу впливові на рішення уряду. У «зрілій» віковій групі спостерігається близький до базового розподіл (при невеликих процентних відмінностях в межах 4%). Нарешті, в «літній» віковій групі спостерігається підвищена увага до боротьби зі зростанням цін, а також відносна байдужість до свободи слова. Отже, найбільш постматеріалістично орієнтованою виявилась група молоді, найменш – «літня» вікова група, хоча в загальному тенденції в усіх групах доволі подібні і дозволяють нам говорити про більш чи менш єдине ціннісне поле мешканців Харкова як певної спільноти, хоча і з певними варіаціями.

З огляду на традиційне протиставлення демократії порядку, а свободи – рівності, показовим є той факт, що переважна більшість харків'ян заявили, що для них дуже важливо жити в демократичній країні, що це неважливо чи скоріше неважливо (4 і менше балів) заявили лише 5,3% в 2017 році¹, тоді як що це

¹ Для порівняння: в цілому по масиву таких респондентів у 2011 році виявилось 9,0 %, у Східній Україні – 13,4 %, а у великих містах – 8,4 %.

важливо чи скоріше важливо (7 балів і вище) в 2017 році заявили 76,1%². Відповідно, індекс виріс, хоча й несуттєво, до 7,824 (якщо порівнювати з загальновибірковим показником 2011 року – то на 0,014, зі східноукраїнським – на майже 0,7, з показником для великих міст – на 0,07).

На тлі досить високих показників прагнення харків'ян жити в демократичній країні цікавою є їхня думка про те, наскільки демократично управляється наша країна сьогодні (див. таблицю 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей на питання: «Наскільки демократично управляється Ваша країна нині?» (у % до тих, хто відповів, та індексах, де максимальне значення («дуже важливо») – 10, мінімальне – 1)

	2017	2011		
		По масиву в цілому	Східна Україна	Міста понад 0,5 млн мешканців
Зовсім не демократично	22,8	13,3	12,97	15,53
2	15,7	10,6	10,13	9,39
3	19,2	13,6	11,71	15,53
4	9,4	12,8	12,03	9,06
5	10,5	17,0	19,62	13,92
6	6,0	10,6	14,24	14,56
7	5,9	8,7	6,01	8,74
8	2,5	7,7	7,59	8,74
9	1,2	3,1	2,85	2,91
Дуже демократично	0,8	2,5	2,85	1,62
Важко відповісти	6,1	,0		
Індекс	3,18	4,505	6,4304	6,5241

Але ще більш показовим виявилось дослідження ставлення харків'ян до подій 2013-2014 років (див. таблицю 5) та його кореляцій з соціальними, демографічними, політичними та економічними показниками.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на питання: «Як Ви оцінюєте Євромайдан / Революцію гідності?» (у % до тих, хто відповів, та індексах, де максимальне значення («повністю позитивно») – 5, мінімальне – 1)

	Варіанти відповіді	%
1	Повністю позитивно	4,8
2	Скоріше позитивно	13,4
3	В чомусь позитивно, в чомусь негативно	28,9
4	Скоріше негативно	17,5
5	Повністю негативно	26,8
6	Важко відповісти	8,6
	Індекс	2,261

Індекс 2,261 (за мінімального варіанту 1,000), а також кожен дванадцятий, що не зміг відповісти на питання, свідчать про переважно негативне ставлення мешканців Харкова³, яке до того ж гіпотетично може бути марковане невпевненістю в тому, що вони можуть відкрито маніфестувати свою позицію⁴. Лише 18,2% мешканців Харкова заявили про своє позитивне або скоріше позитивне ставлення, тоді як їхніх опонентів – 44,3% респондентів. Ще 28,9% «амбівалентних» та 8,6% «аморфних» (тобто сумарно більше третини респондентів) остаточно ускладнюють картину, яка, втім, стає більш зрозумілою при аналізі ставлення до зазначених подій різних груп мешканців Харкова. Так, до них більш позитивно, ніж в середньому по масиву, ставляться:

– українці за етнічною самоідентифікацією (серед них на 4% менше негативно ставляться до цих подій, 31,3% амбівалентно);

² В 2011 році – 74 %, причому показник «дуже важливо» виріс на 7,3 % насамперед за рахунок переходу «тих, хто вагається» і «не зовсім впевнених» в категорію абсолютно впевнених.

³ І тут можна дискутувати: це ставлення до самих названих подій чи до їхніх наслідків та результатів, але респонденти дали саме таку відповідь на саме це питання. Для нас важливішим виявилось те, що в рамках завдання з диференціації сукупності харків'ян як спільноти з метою дослідження внутрішньої структури їхньої політичної культури цей індикатор спрацював добре.

⁴ Як з боку прибічників цих подій (адже вони, як вони вважають, живуть у переважно ворожо налаштованому до цих подій місті), так і з боку опонентів (які живуть у більш широкому контексті суспільства та країни, де критика цих подій не вітається).

– молодь (в групі до 29 років 25,4% ставиться кумулятивно позитивно, тоді як кумулятивно негативно – 27%);
 – україномовні (серед яких 23,5% ставляться кумулятивно позитивно, а ще 35,8% – амбівалентно);
 – чоловіки (серед яких 23,1% ставляться кумулятивно позитивно);
 – ті, хто має дуже хороше і добре здоров'я (відзначимо, що тут взагалі склалася майже лінійна залежність, якщо аналізувати індекс);

– дуже політизовані респонденти (ті, хто «дуже цікавиться» політикою), серед яких 36,8% ставляться кумулятивно позитивно, 40,0% – кумулятивно негативно. І тут можливе як постфактумне пояснення («цікавляться політикою нині саме тому, що підтримували та позитивно оцінювали тоді»), так і префактумне пояснення («підтримують та позитивно оцінюють події зараз саме тому, що цікавляться політикою взагалі»), але в рамках застосованого нами інструментарію дати відповідь на цю альтернативу не уявляється можливим.

До тих, хто вагається в оцінках подій 2013-2014 рр., більшою мірою належать:

– вікова група 30-44 років (34,9% представників цієї групи ставляться амбівалентно, 7,6% – не можуть визначитися у своєму ставленні);

– респонденти з незакінченою вищою і вищою освітою.

Більш негативно, ніж в середньому по масиву, оцінюють ці події:

– росіяни за етнічною самоідентифікацією (63% заявили про це; індекс – 1,899 проти 2,331 в українців);

– «зріла» (45-59 років) (46,5% ставляться кумулятивно негативно) і «літня» (60 і більше років) вікові групи (57,9% проти 12,2% тих, хто кумулятивно позитивно ставляться);

– російськомовні, серед яких 27,9% «амбівалентних» і 9,2% «аморфних», але і 45,6% тих, хто негативно ставляться до зазначених подій;

– жінки (13,9% оцінюють кумулятивно позитивно, 49,4% – кумулятивно негативно);

– вкрай аполітичні (10,2% кумулятивно позитивно ставляться, 53,6% – негативно) і аполітичні респонденти (13,9% кумулятивно позитивно налаштовані, 42,4% – негативно);

– респонденти з середньою спеціальною, середньою професійною, повною середньою освітою.

Істотно відрізняються і самі групи, виокремлені за критерієм ставлення до подій 2013-2014 рр. (див. таблицю 6). Виразно виділяється тенденція здійснення та готовності до реалізації протестних дій різних форм: так, ті, хто позитивно ставляться до цих подій, навіть страйкували активніше, аніж ті, хто негативно ставляться, реалізовували найбільш доступні протестні дії (підписували петиції або брали участь у демонстраціях).

Таблиця 6

Політична протестна участь мешканців Харкова в залежності від ставлення до подій 2013-2014 роках (у індексах, де максимальне значення (максимальна протестна задіяність) – 3, мінімальне – 1)

	По масиву в цілому	Ставлення (від повністю позитивного до повністю негативного)				
		++	+	+/-	-	--
1. Підписували петиції	1,504	1,827	1,587	1,53	1,606	1,393
2. Брали участь у бойкотах	1,228	1,603	1,296	1,226	1,26	1,147
3. Брали участь у мирних	1,496	1,982	1,562	1,542	1,543	1,376
4. Брали участь у страйках	1,176	1,5	1,296	1,258	1,303	1,167
5. Інші форми протесту	1,162	1,498	1,207	1,214	1,218	1,121

Ці дані знов-таки можуть мати як префактумну, так і постфактумну інтерпретацію. Перша полягатиме в тому, що ціннісні орієнтації громадян інспірують їхню політичну активність і орієнтованість на неї. Друга – в тому, що саме внаслідок цієї позиції вони і отримують можливість реалізовувати свою політичну протестність і маніфестувати орієнтованість на неї. Однак наявність лінійної кореляції, зафіксованої в таблиці 6, залишається фактом.

Не менш цікавим ціннісним аспектом є думка респондентів про те, що є важливим або неважливим у діяльності держави (в обох виборах; див. табл. 3). Так, в групі радикальних прихильників подій 2013-2014 років ми виявляємо серйозне превалювання «постматеріалістичних» політичних уподобань (а саме: в першому виборі домінує бажання впливати на рішення уряду, в другому – захист свободи слова), тоді як в групі радикальних супротивників – «матеріалістичних» (в першому виборі домінує підтримка порядку, в другому – боротьба зі зростанням цін). Це зайвий раз ілюструє, наскільки глибоко переплетені політичні практики та цінності, а також наскільки цілісний і складний континуум утворює політична ціннісна площина наших респондентів.

При цьому прихильники цих подій є більш оптимістичними в оцінці режиму управління країною: серед радикальних апологетів лише 39,7% впевнені в тому або іншому ступені недемократичності управління державою, тоді як 29,2% впевнені в тому або іншому ступені демократичності (для

порівняння: серед радикальних опонентів 42,3% впевнені в абсолютній недемократичності, а кумулятивно – 90,9%, тоді як в тій чи іншій мірі демократичності впевнені 3,4%).

Усі ці емпіричні приклади та пояснення є лише прикладом того, як тісно переплетені та взаємопов'язані політичні цінності, практики, настанови, ідентичності, формуючи політичну культуру як цілісний складний комплекс політичних знанневих феноменів (переконань, предиспозицій, очікувань, цінностей, ідеалів тощо).

Безумовно, ми висвітлили далеко не всі аспекти обраної проблематики. Так, подальшого дослідження вимагають політико-ідеологічні та ідеолого-світоглядні виміри політичних цінностей мешканців Харкова, де гіпотетично можна виявити тенденції до лібералізації або неолібералізації, лібертаріанізації або патерналізації. Однак отриманих нами даних вже достатньо, щоб проілюструвати знанневий фундамент політичних практик, цінностей та порядків їхнього здійснення. Цей знанневий фундамент є внутрішньо складно узгодженим, таким, що містить як ідеологічні, так і світоглядні, як міфологічні, так і наукові, як абстрактно-узагальнені, так і повсякденно-конкретні судження. І саме тому дослідження знання як фундаменту політичного ідентичнісно-ціннісного комплексу, знання як набору плінних та постійно (пере)формульованих суджень, рефлексивно або неререфлексивно існуючих, є важливим напрямком сучасних соціологічних студій.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / пер. с нем. М., Республика, 1993. 447 с. 2. Deutsch K. Politics and Government. How People Decide Their Fate. Atlanta, Houghton Mifflin, 1976. 656 pp. 3. Бурдьё П. Социология политики / пер. с фр. сост., общ. ред. и предисл. Н. Шматко. М.: Socio-Logos, 1993. 336 с. 4. Rokeach M. The Nature of Human Values. N. Y.: Free Press, 1973. 438 pp. 5. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. Полис. 1997. № 4. С. 6-32. 6. Almond G. A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitude and Democracy in Five Nations. Princeton, 1963. 574 pp. 7. Лапкин В. В. Трансформация политических ценностей российских избирателей. Политическая наука. 2002. № 2. С. 56-81. 8. Семенченко Ф. Г. До проблеми формування політичних цінностей в сучасному українському суспільстві. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2010. № 99. С. 56-59. 9. Семенченко Ф. Г. Политические ценности украинского общества: экзистенциальный вакуум? Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2014. № 115. С. 74-78. 10. Быкова А. Ю. Взаимосвязь религиозности и политических ценностей российской молодежи. Социология власти. 2011. № 1. С. 106-110. 11. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. Полис. 1994. № 4. С. 122-134. 12. Вятр Е. Социология политических отношений. М.: Прогресс, 1979. 456 с. 13. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования). Неприкосновенный запас. 2011. №3 (77). С. 14-58. 14. Тугаринов В. П. Избранные философские труды. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. 344 с. 15. Политология: энциклопедический словарь / общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. 431 с. 16. Карват М., Милановский В. Политические ценности. Элементы теории политики / под ред. В. П. Макаренко. Р.-н.-Д.: Изд-во Ростов. ун-та, 1991. С. 245-249. 17. Селезнева А. В. Методология исследования политических представлений и ценностей. Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. 2011. № 2. С. 42-53. 18. Moscovici S. The phenomenon of social representations / R. Farr, & S. Moscovici (Eds.) Social Representations. Cambridge, 1984. 19. Андреевкова А. В. Постматериалистические / материалистические ценности в России. Социологические журнал. 1994. № 3. С. 73-81. 20. Башкирова Е. И. Трансформация ценностей российского общества. Полис. 2000. № 6. С. 51-65. 21. Вардомацкий А. П. Сдвиг в ценностном измерении? Социологические исследования. 1993. № 4. С. 46-55. 22. Коломацкий А. В. Анализ политической культуры России и Украины через призму постматериалистических ценностей. Публичная политика. 2016. № 12. С. 153-161. 23. Левшин С. В. Ценности доверия и политические ориентации российского общества в свете исследовательского проекта «World Values Survey». Система ценностей современного общества. 2016. № 44. С. 215-219. 24. Сизов И. В. Теория постматериалистической трансформации ценностей и политическое пространство современной России. Пространство и Время. 2010. № 1. С. 91-97. 25. Flanagan S. Changing values un advanced industrial society. Comparative Political Studies. 1982. № 14. Pp. 403-444. 26. Flanagan S. Value change in industrial society. American Political Science Revuwe. 1987. № 81. Pp. 1303-1319. 27. Сусименко Е. В. Политические ценности и отчуждение. Философия права. 2008. № 2. С. 123-127.

Политические ценности жителей Харькова: практики, знания, порядки

В статье осуществляется анализ политических ценностей жителей Харькова. На базе методологии «синтетических» теорий (прежде всего П. Бурдьё), а также наработок крупных теоретиков и эмпириков в области политической культуры (Дейч, Алмонд, Верба, Инглхарт) автор исследует связь политических ценностей с практиками и структурами знания о политике (такими, как ожидания, информированность, предпочтения и т.п.). Основываясь на результатах эмпирического исследования, проведенного в декабре 2017 года коллективом кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, описываются дифференциации политических ценностей среди харьковчан. Демонстрируются противоречия и коллизии внутри структур политических ценностей, выделяются различные группы харьковчан в зависимости от политических ценностей. Формулируется итоговый вывод о том, что политические идентичности, знания и практики представляют собой единый комплекс, внутренне связанный сложными отношениями.

Ключевые слова: политические ценности, политические идентичности, политические практики, Харьков, знание, World Value Survey.

Отримано 17.09.2018